

A Reflection in the Primary Jurisprudential Ruling Regarding a Mother Breastfeeding Her Infant

Amir hamzeh Salarzaei¹ | Jamileh Afroushteh²

1. Full Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Teaching, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: amir_hsalar@theo.usb.ac.ir
2. Corresponding Author, PhD Graduate, Visiting Lecturer, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Teaching, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: g.afroushte@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

18 February 2026

Received in revised form:

26 April 2026

Accepted:

04 May 2026

Published online:

13 May 2026

Keywords:

Primary juristic ruling, breastfeeding (irḡā'), no harm principle (lā ḍarar), right, mother–infant bonding

ABSTRACT

The discussion of breastfeeding an infant as one of the clear examples of custody (Articles 1168 to 1179 BC) has been considered both the right and the duty of parents. The father indirectly and the mother directly play a fundamental role in the pure maintenance of the infant, in the health of themselves, the child, the family, and even society. In this article, the author first mentions the background of the discussion using descriptive methods and analysis of documents (verse 233 of Al-Baqarah), medical data, narrations, and opinions of jurists, and then presents the primary and secondary jurisprudential rulings on breastfeeding an infant as primary data and conceptual and confirmation principles of the discussion. Finally, he proves that according to the primary ruling (contrary to previous views), it is obligatory for the mother to breastfeed her infant for a normal and desirable period, and likewise, breastfeeding is not considered a departure from the perspective of the situational ruling on excuses and hardships, but rather a permission. That is, in the absence of favorable conditions, and in the second instance, one can inevitably use alternative nutrition. It is enough to emphasize the necessity of the discussion that the World Health Organization and domestic organizations are faced with new empirical findings every year and increase the scope of academic and multilateral messaging in order to reduce the harms, dangers, and even painful deaths of infants and insist on the approach of breastfeeding to ensure the health of future generations. Undoubtedly, well-founded and documented scientific and religious knowledge will play a prominent role in this approach.

Cite this article: Salarzaei, A. H., Afroushteh, J. (2026). A Reflection in the Primary Jurisprudential Ruling Regarding a Mother Breastfeeding Her Infant. *Comparative Studies of Jurisprudence and Family Law*, 1(1), 31-44.

© Salarzaei, A. H. Afroushteh, J.

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

تأملی بر حکم اولیه فقهی شیردهی مادر به شیرخوار

امیرحمزه سالارزائی^۱ | جمیله افروشته^۲

۱. استاد تمام، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: amir_hsalar@theo.usb.ac.ir
۲. نویسنده مسئول: دانش‌آموخته دکتری، استاد مدعو، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. رایانامه: g.afroushte@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۹ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۲/۲۳ واژه‌های کلیدی: حکم اولیه فقهی، ارضاع، لاضرر، حق، هم‌آغوشی مادر و شیرخوار	بحث شیردهی شیرخوار به عنوان یکی از مصادیق بارز حضانت در ماده ی (۱۱۶۸ لغایت ۱۱۷۹ ق.م) هم حق و هم تکلیف والدین لحاظ گردیده است. پدر به طور غیرمستقیم و مادر به طور مستقیم در نفقه‌ی پاک شیرخوار، در سلامت خود، کودک، خانواده و حتی جامعه نقش بنیادین دارند. نویسنده در این مقاله به روش توصیفی و تحلیل اسناد (آیه ۲۳۳ بقره)، داده های طبی، روایات و آرای فقهاء ابتدا پیشینه بحث را ذکر نموده و سپس حکم اولیه و ثانویه فقهی شیردهی کودک شیرخوار را به عنوان داده های اولیه و مبادی تصویری و تصدیقی بحث، مطرح و بالاخره ثابت می کند که بنا به حکم اولیه (برخلاف دیدگاه های پیشین)، بر مادر واجب است که نوزاد خود را در مدت متعارف و مطلوب شیر دهد و همین طور شیردهی مادر از باب اعتذار و تکلیف عسر و حرجی از منظر حکم وضعی عزیمت نیست بلکه رخصت تلقی می شود. یعنی با فقدان شرایط مطلوب، و در وهله ی ثانیه به ناچار می توان از تغذیه جایگزین استفاده نمود. در ضرورت بحث همین بس که سالیانه سازمان بهداشت جهانی و سازمان های درون کشوری با یافته های جدید تجربی مواجه می شوند و بر دامنه ی پیام رسانی آکادمیک و چند جانبه می افزایند تا بدین وسیله از لطمات و خطرات و حتی مرگ و میرهای دردناک نوزادان کاسته و بر رویکرد تغذیه با شیر مادر جهت تضمین سلامت نسل های آینده پافشاری نمایند. بدون شک دانش افزایی مستدل و مستند علمی و دینی در این رویکرد، نقش ممتازی خواهد داشت.

استناد: سالارزائی، امیرحمزه؛ افروشته، جمیله. (۱۴۰۵). تأملی بر حکم اولیه فقهی شیردهی مادر به شیرخوار، مطالعات تطبیقی فقه و حقوق خانواده، (۱)، ۳۱-۴۴.

۱- مقدمه

نویسنده در این مقاله بر آن است که با ذکر آیه ۲۳۳ سوره بقره به روش توصیفی و تحلیل سندی، جلوه‌هایی از شگفتی‌های متن تقیینی قرآنی در قلمرو حقوق خانواده را بیان کند.^۱ لطافت‌های مستفاد از آیه ارضاع که به طور تفصیلی در متن مقاله خواهد آمد به طور مختصر و مفید چنین است.

۱. حکم نسبت به خانواده که هسته مرکزی جامعه بشری بوده و پدر و مادر که نقش دو عمود خیمه خانواده را دارند با یک جمله خبری در معنای انشایی آغاز می‌شود، به نظر نویسنده این جمله خبری از باب وحدت دال و تعدد مدلول که از ویژگی‌های انحصاری کلام وحی است، رابطه‌ی وثیق حقوق و حدود طبیعی من له الحق و من علیه الحق را بیان می‌کند. به عبارت دیگر تنها یک رابطه ناپایدار حقوق قراردادی، آن هم از باب وحدت دال و مدلول که از ویژگی‌های نظام‌های قوانین موضوعه بشری است، نمی‌باشد.

۲. علی‌رغم اینکه پدر متکفل نفقه مادر و فرزند است، چون پایه‌ی سلامت جسم و جان اطفال بیشتر مرهون شیر پاک مادران به عنوان مایع حیاتی است کلام با مادران افتتاح می‌شود. این به دلالت التزامی غیرمنطوقی می‌رساند که درحاق واقع در تربیت جسم و جان نسل آینده، مادر نقش اول را دارد.

۳. به نظر می‌رسد اضافه اختصاصی مفعول به در جمله «يُرْضَعْنَ أَوْلَادَهُنَّ» از یک سو تحریک وجدان اخلاقی و عاطفه مادر را موجب شده که بسیار کارساز است و از سوی دیگر حکم تکلیفی الزامی عینی و یک حکم وضعی تریخی (که در برخی شرایط قابلیت جایگزین دارد) را افاده می‌کند.

۴. از کلام «حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ» سه حکم، یعنی الزام، در جایی که غیر شیر مادر جفای به نوزاد است، استحباب اکید، در جایی که تغذیه جایگزین و کمکی نیز نقش دارد و همینطور، حکم حداکثر زمانی کارساز بودن شیر مادر، فهمیده می‌شود.

۵. به دلالت سیاقی از فرازهای آیه یعنی «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضَعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ... الْمَوْلُودُ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ... عَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ... وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (بقره: ۲۳۳) و نیز دکترین پزشکان در سایه‌ی تحقیقات وسیع طولی و عرضی بسیار مفید بودن شیر مادر، و پرخطر بودن تغذیه غیر شیر مادر، از مجموع همه این‌ها به نظر می‌رسد ارضاع به حکم اولیه بر مادر واجب است.

۶. هر چند تکلیف معیشت خانواده (مادر و فرزندان) در یک تقدم زمانی بر عهده مرد خانواده است اما به لحاظ رتبه و غایت در مرتبه دوم بعد از مادر قرار می‌گیرد.

۷. «لَا تُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» به عنوان ذکر عام پس از خواص، بیانگر این است که تمام حدود و وظایف مبتنی بر حقوق طبیعی انسان‌ها، درحاق شریعت بیش از قدرت و طاقت بشر نیست که سبب عسر و حرج در دینداری شود.

۱- وَالْوَالِدَاتُ يُرْضَعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَأُتَصَّرَ وَالِدَةٌ بَوْلًا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بَوْلَةٌ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (بقره: ۲۳۳)

۸. وقتی اساس روابط بر حقوق طبیعی نه اعتباری بنا گردیده است، هرگونه افراط و تفریط در آن موجب ضرر و زیان واقعی چند جانبه می شود.

۹. فراز «رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» بیانگر انعطاف پذیر و سیال بودن چگونگی انجام حکم تکلیفی به تناسب شأن من له الحق، توان من علیه الحق و مقتضای زمان و مکان است؛ به نظر نویسنده، این اعتبار بخشی به عرف مقبول معقول بشری در قلمرو اجتهاد است که موجب پویایی و به روز بودن شریعت می شود.

۱۰. از کلام «فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا» برمی آید که برای تنقیح منای موضوعات احکام، از باب سبب و مسبب، نظر کارشناسان خبره با آخرین یافته ها و داده ها و در عین حال رضایت مندی صاحبان حق و تکلیف بسیار مستحسن است.

۱۱. بعد از آگاه سازی نرم و ملایم طبع در بیان مقررات واقعی (نه اعتباری)، و ایجاد آمادگی در پیروی از قوانین مدنی، با یک اختطاری که متوجه وجدان درونی انسان هاست، ضمانت اجرایی قوانین مرتبط، در محضر خدایی که عالم به سر و علن انسان هاست، تضمین می شود. از مجموع آنچه ذکر شد دانسته می شود که در تضمین قوانین، نفع فعلی حکمت تاسیس نهادهای قانونی و حقوقی است نه نفع فاعلی و این منحصر در قوانین مبتنی بر وحی الهی است. بدون شک این امر، قانون مداری را به حد اعلی و آن هم به طور نرم نه خشک و مکانیکی، ارتقا می دهد. از این روست که چون قوانین الهی جنبه عینی و نفس الامری دارد، هرچه یافته های دانش تجربی، بیشتر گردد پرده از حقانیت بیشتر قوانین برداشته می شود از جمله در خصوص فواید حیاتی شیر مادر نسبت به فرزند، مادر و جامعه و محیط زیست که در منابع دست اول روانشناسان تجربی و پزشکان مندرج است، این حکمت ها مندرج است. در این مقاله ثابت می شود که حکم تکلیفی اولیه شیردهی مادر به شیرخوار (برخلاف آرا مشهور فقهاء) واجب و حکم وضعی آن رخصت (به این معنا که با وجود برخی موانع از جمله آلودگی عارضی شیر مادر، قابل جایگزین است) می باشد؛ از این رو نخست حیاتی بودن شیر مادر که یک موضوع تجربی است با یافته ها و دکترین پزشکان مطرح می شود تا موضوع ارضاع که سبب حکم و وجوب ارضاع است، منقح شود، آنگاه به ادله و بویژه نوع حکم، به عنوان مسبب و پیامد موضوع به خصوص با محوریت آیه ارضاع پرداخته می شود.

طرح مسئله

باتوجه به این که رابطه ی نوزاد با مادر با صرف نظر از رویکرد تشریعی یک رابطه تکوینی و طبیعی است، قهراً هر نوع عدول از رویه ی پیوندهای طبیعی، خروج از جایگاه طبیعی تلقی شده و بدون شک ظلم است (ابن منظور ۱۴۲۳، ج ۶: ۲۳) و می دانیم قبح ظلم و نقطه مقابل آن یعنی حسن عدل، از قضایای مستقل عقلی است. اینکه شیر مادر ضامن سلامتی جسم و جان کودک بوده و اساس ایمنی و قوت طول عمر انسان، سخت بدان وابسته است و حتی تاثیر شگرفی که در سلامت جسم و روان مادر دارد، بر کسی پوشیده نیست. هر از گاهی یافته های نوین، از بی بدیلی شیر مادر، هم برای حفظ و ارتقای سلامت مادر و هم کودک منتشر می شود، اطبا معتقدند شیر مادر، پیامدهای استثنایی بر سلامت دوران بزرگسالی انسان می گذارد؛ ذیل ماده ۲۴ پیمان نامه جهانی حقوق کودک (که تقریباً همه کشورهای جهان از جمله ایران آن را امضا کرده اند) در بحث سلامت جسم و روان کودک و نیز کاهش مرگ و میر نوزادان و کودکان، به اهمیت بهداشت و تغذیه ی کودک بویژه از مزایای تغذیه با شیر مادر سخن به میان آمده است و در ماده

۵۳ دبیر کل سازمان ملل متحد به عنوان امانتدار پیمان نامه تعیین شده است. (پیمان نامه‌ی حقوق کودک سازمان ملل متحد مصوب نوامبر ۱۹۸۹: ۴ به بعد) در ایران نیز انجمن ترویج تغذیه شیر مادر با همکاری دفتر بهبود تغذیه جامعه و نیز «صندوق کودکان سازمان ملل متحد»^۲ تلاش‌های چشمگیری در ترویج تغذیه با شیر مادر انجام داده اند. از جمله تلاش‌های علمی می‌توان، راهنمای حمایت از تغذیه شیر مادر، شیر مادر و تغذیه شیرخوار و دانستنی‌های تغذیه شیرخواران را نام برد که در چندین هزار نسخه و چند بار تجدید چاپ آن هم بعد از سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۷ منتشر شده است، همینطور کتاب مرجع پزشکی تحت عنوان (Breastfeeding Handbook for Physicians) برای پزشکان فوق تخصص نوزادان، را نام برد؛ بدیهی است که این عزم جهانی و اهتمام ملی، حاکی از حیاتی بودن تغذیه با شیر مادر است.

معنای لغوی رضاع: امتص ثدیها او ضرعها، یعنی مکیدن (طفل) شیر را به طور مستقیم از پستان مادر لحاظ گردیده است. (مجموعه من المؤلفین، بی تا، ۱: ۳۵۰)

در هفت جای قرآن به مشتقات ارضاع و شیردهی اشاره شده است. آیه‌ی (۲۳۳ بقره، آیه‌ی ۱۵ احقاف، آیه‌ی ۱۴ لقمان، آیه‌ی ۶ طلاق، آیه‌ی ۲ حج، آیه‌ی ۷ و ۱۲ قصص) در مجموعه‌ی حدیثی وسائل الشیعه، ذیل کتاب النکاح در احکام اولاد از باب ۶۷ به بعد ۴۱ حدیث پیرامون مقررات رضاع طفل وارد شده است که دو نمونه در اینجا ذکر می‌شود.

در ادامه حدیث شماره ۲۷۵۵۷ امام صادق (ع) از رسول خدا (ص) چنین نقل می‌کند:^۳ وقتی زنی نوزادش را شیر می‌دهد، خدا در مقابل هر بار که نوزاد از پستانش شیر می‌مکد، ثواب آزاد کردن بنده‌ای به او عطا می‌فرماید. وقتی مادر از شیر دادن فراغت یافت، فرشته‌ای دست نوازش بر پهلویش می‌نهد و می‌گوید: کار را از سر بگیر که خداوند تو را آمرزید. (نک به مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۰۴: ۱۰۷-۱۰۶) این کار در اهمیت، فوق تصور بشر است، اما در قبح سهل انگاری و ترک ارضاع در حدیث شماره ۲۷۵۶۷ چنین آمده: "و عنه، عن احمد، عن محمد بن عیسی، عن محمد بن سنان، عن عمار بن مروان، عن سماعه عن ابی عبدالله علیه السلام قال: الرضاع واحده و عشرون شهراً فما نقص فهو جور علی الصبی. چنانچه نوزاد کمتر از ۲۱ ماه شیر داده شود به طفل ستم شده است. و رواه الشیخ باسناده احمد بن محمد، و الذی قبله باسناده عن محمد بن یعقوب. و رواه الصدوق باسناده عن سماعه بن مهران و الذی قبله باسناده عن سعید بن سعد، مثله (همان: ۷۲۹)

آیا با تأکدهای اکید دینی و علمی فوق الذکر و آنچه در ادامه نوشتار خواهد آمد، ارضاع و ضررهای حاصل از ترک شیر مادر که یک نوع جفا بر طفل و حتی بر مادر تلقی می‌شود، نمی‌توان گفت علی‌القاعده شیردهی طفل از سوی مادر او واجب باشد؟! مدعا و فرضیه نویسنده شیر دادن مادر به طفل، هم از باب حق دوجانبه (مادر و کودک) و هم تکلیف یکجانبه (مادر) به حکم اولیه لازم و واجب است. از سوی دیگر، حکم وضعی ارضاع عزیمت نیست

2- UNICEF

۳- «فَإِذَا وَضَعَتْ كَانَتْ لَهَا مِنَ الْأَجْرِ مَا لَا تَدْرِي مَا هُوَ لِعَظَمِهِ، فَإِذَا أَرْضَعَتْ كَانَتْ لَهَا بِكُلِّ مَصَّةٍ كَعَدَلِ عَتَقٍ مُّحَرَّرٍ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ، فَإِذَا فَرَعَتْ مِنْ رَضَاعِهِ ضَرَبَ مَلَكٌ عَلَى جَنْبِهَا، وَ قَالَ: اسْتَأْنَفِي الْعَمَلَ؛ فَقَدْ غُفِرَ لَكَ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۰۴: ۱۰۷-۱۰۶)

بلکه رخصت است بدین معنی که در صورت فقدان شرایط و بروز موانع در تاثیر مقتضی مجوز جایگزینی تغذیه با غیر شیر مادر را دارد.

نقش شیر مادر در شیرخوار از نظر پزشکی:

از ویژگی های شیر مادر بالا بردن ضریب هوشی کودکان (IQ) به میزان ۳ تا ۱۱ واحد است، این در حالی است که در دنیای پزشکی، دارویی که IQ را افزایش دهد نداریم. شیر مادر اولین واکسن نوزاد بوده، دارای ایمونوگلوبولین (Ig) است و عفونت ها و اسهال و استفراغ کودک را کاهش می دهد. (دومین همایش کشوری قرآن و طب، ۱۳۸۸: ۹۷۵) شیر مادر، پاکیزه، دارای درجه حرارت مناسب و عاری از آلودگی میکروبی است، جذب کلسیم شیر مادر به سبب نسبت متناسب کلسیم به فسفر، بهتر انجام می شود، به دلیل وجود عواملی مانند لاکتوفرین و اسیدیته بیشتر شیر مادر، جذب آهن شیر مادر به مراتب بهتر صورت می گیرد. میزان سدیم و پروتئین شیر مادر به حدی است که به کلیه های نوزاد که هنوز کامل نشده اند صدمه ای وارد نمی کند. (همان، ص ۹۸۵) شیر مادر به عنوان یک غذای استثنائی همراه با دنیایی از عاطفه و مواد ایمنی بخش که همچون سپری مطمئن از سلامت کودک در برابر عوامل بیماری زا محافظت می کند، نقش غذا و دارو داشته و در حقیقت اکسیر زندگی است، شیر مادر در رشد مغزی و عاطفی کودک نیز اثر بی نظیر و منحصر به فردی دارد و در قطره قطره ی آن، امید به زندگی، عافیت، رشد و تکامل، و در یک کلمه «زندگی» می درخشد. گرچه بیشتر به طور غریزی در طول قرون گذشته، شیر مادر را به عنوان غذای خاص طفل خود شناخته بود، اما به دلیل غفلتی که در چند دهه گذشته دامنگیر او گردید، هر سال شاهد میلیون ها مورد مرگی بوده که اگر کودکان از این نعمت بی دریغ پروردگار محروم نمی شدند به وقوع نمی پیوست. لذا جامعه ی پزشکی جهانی، در یک رستاخیز بین المللی برای احیای جایگاه شیر مادر و ترویج تغذیه ی کودکان با این عصاره ی حیات بخش به پا خاسته است، جنبشی که به برکت آن سالیانه علاوه بر ۷ تا ۸ میلیون کودکی که هم اکنون از تغذیه با شیر مادر از مرگ نجات پیدا می کنند، از افزون بر یک میلیون مرگ دیگر کودکان هم جلوگیری کند. (دانستنی های تغذیه شیرخواران: ۹) سلول های زنده و عوامل مختلف ضد میکروبی موجود در شیر مادر می توانند باکتری ها، ویروس ها و انگل ها را از بین ببرند و در نتیجه احتمال ابتلای شیرخوار را به بسیاری از عفونت ها، به خصوص عفونت های گوارشی و تنفسی و گوش میانی کاهش دهد. حتی در صورت ابتلاء به بیماری، شدت و احتمال مرگ و میر ناشی از آن در شیرخواری که از شیر مادر تغذیه می کند، به مراتب کمتر از سایر شیرخواران است. میزان ابتلاء به آسم، اگزما و انواع آلرژی در شیرخوارانی که از شیر مادر است استفاده می کنند، بسیار کمتر است. در شیرخوارانی که از شیر مادر تغذیه می کنند به علت متابولیسم بهتر کلسترول، مشکل افزایش کلسترول در بزرگسالی و احتمال ابتلا به بیماری های قلبی عروقی، کمتر است. (برکاتی، ۱۳۹۵: ۱۰)

لازم به توضیح است که، با وجود آنکه شیر مادر در شرایط متعارف، از منظر پزشکی منبع تغذیه ای مناسب و مطلوب برای شیرخواران محسوب می شود، اما این مطلوبیت را نمی توان به صورت مطلق و مستقل از وضعیت سلامت مادر و کودک تحلیل کرد. زیرا برخی وضعیت های پزشکی ممکن است موجب منع موقت یا دائم شیردهی، محدودیت آن، یا ضرورت استفاده از روش های تغذیه ای جایگزین شوند؛ لذا، وجود بیماری یا مصرف دارو به خودی خود به معنای ممنوعیت شیردهی نیست و تشخیص آن به نوع، شدت و پیامدهای وضعیت پزشکی وابسته است

(who,2009,p7). به عنوان نمونه، افسردگی پس از زایمان به خودی خود مانع مطلق شیردهی نیست. اما، در موارد شدید، به ویژه هنگامی که اختلال روانی موجب اختلال جدی در عملکرد مادر، ناتوانی در مراقبت ایمن از شیرخوار یا خطر آسیب به خود یا کودک شود، ادامه شیردهی باید در چارچوب ارزیابی تخصصی سلامت روان و شرایط بالینی مادر و کودک بررسی شود (Breastfeeding Challenges,2021,p43). همچنین، بیماری کودک یا ضعف جسمانی مادر تنها در صورتی می تواند در حکم شیردهی مؤثر باشد که بر اساس ارزیابی پزشکی، شیردهی موجب ضرر قابل توجهی برای مادر یا کودک شود یا توانایی مادر برای تغذیه ایمن و مؤثر شیرخوار را به طور جدی مختل کند مانند گلاکتوزمی کلاسیک نوزاد و یا مادران مبتلا به ویروس ابولا و غیره (who,2009,p8). بنابراین، باید میان دشواری و خستگی متعارف دوران شیردهی، که به تنهایی موجب رفع تکلیف نیست، و وضعیت بیماری‌زا یا ضعف شدید و غیرمتعارفی که با ضرر قابل اعتنا یا مشقت خارج از تحمل متعارف همراه است، تفکیک کرد.

مزایای شیردهی مادر نسبت به خود مادر از نظر طبی:

الف: وقتی مادر نوزاد خود را شیر می دهد عادت ماهیانه و به دنبال آن تخمک گذاری او به تاخیر می افتد و در نتیجه حاملگی بعدی و زود هنگام و پیامدهای عمدتاً نامطلوب آن، به ندرت اتفاق می افتد.

ب: ایجاد تحریکاتی که با شیر خوردن از نوک پستان مادر صورت می گیرد، انقباضات پی در پی رحمی اتفاق افتاده و موجب جمع شدن سریع تر رحم گردیده و پیشگیری از خونریزی غیر متعارف، و کم خونی مادر می شود.

ج: مادران شیرده، چربی ذخیره شده ی دوران حاملگی که برای ساختن شیر اتفاق افتاده را زودتر از دست داده و دچار کاهش وزن مثبت می شوند و نیز زودتر اندام های مرتبط با حالت stable و طبیعی برمی گردد.

د: ریسک ابتلاء به بیماری سرطان رحم و پستان در مادران شیرده کمتر از زنان دیگر است.

ه: هم آغوشی مادر و کودک تاثیر مثبت و شگفت انگیزی در آرامش سازمانه روانی - عاطفی، طرفین دارد و این خود سرمایه اولیه سلامت جسم و روان مادر و فرزند و به تبع آن، جزء آورده ی آرام بخش اولیه ی خانواده ایست که مادر پناهگاه عاطفی آن است. (برای برخی مستندات این اقوال و سایر موارد ر ک: به موارد مندرج ذیل، در منبع لاتین پزشکی سابقه الذکر)

۲- پیشینه بحث

فقه های گرانقدر متقدم و متأخر که این بنده به آرای آنها مراجعه نموده است، بالاتفاق با اندکی تغییر در عبارت به عدم وجوب رضاع به حکم اولیه از سوی مادر نسبت به شیرخوار (جز در خصوص آغوز یا لباً) قائل هستند. در اینجا به ترتیب سیر تاریخی این مقاله را با ذکر آرای مشاهیر فقه های متقدم و متأخر ذکر نموده و نویسنده در ذیل هر مورد، دلایل خود را ذکر می کند.

جای شگفتی است که شیخ مفید سر سلسله فقهاء و متکلمین عظام، علی رغم اینکه به صراحت فتوا به وجوب عینی ارضاع مادر به شیرخوار نداده، معذالک می نویسد: " والحد الذی یجوز فصل الصبی من الرضاع فیه من الزمان، بلوغه احداً و عشرین شهراً، فان فصل منه دون ذالک کان ظلماً له (مفید، ۱۴۱۰: ۵۳۱) به نظر نویسنده از این عبارت شیخ به دلالت منطوقی، منع از شیر گرفتن طفل شیرخوار، کمتر ۲۱ ماه به عنوان ستم به شیرخوار و به دلالت التزامی مفهومی (مفهوم مخالف شرط)، ضرورت ارضاع به مدت ۲۱ ماه برداشت می شود. در ادامه ی همان صفحه می

نویسد: "و نفقه ولدها و اجره رضاعه الی وقت فصاله لازم لایه" حال اگر با وجود تأدیه نفقه توسط زوج، برای زن باردار، زمینه تولید شیر را فراهم گردیده و نیز با همان وجوب نفقه بعد از تولد، شیر حاصل شده است، چگونه بر مادر با آن همه اهمیتی که در شیر مادر است، شیر دادن واجب نباشد؟! ایشان در رساله‌ی احکام النساء، برخی شرایط دیگر مرضعه (اعم از مادر و غیرمادر) را مطرح می‌کند (مفید، بی تا: ۵۰) مرحوم ابوصلاح حلبی نیز احقیّت مادر را نسبت به ارضاع طفل مطرح می‌کند اما حکم به الزام مادر نمی‌دهد (نک، حلبی، ۱۴۰۳: ۳۱۶)

قاضی ابن براج در یک عبارت چنین می‌نویسد: و ینبغی ان یرضع الصبی حولین کاملین... و اما النقص فلا یجوز ان یکون اکثر من ثلاثه اشهر فان فعل ذالک کان جوراً علیه و افضل ما یرضع به الصبی من الالبان، لبن امه، و الام ان کانت حرّه و ارادت رضاعه کان لها ذالک و ان لم ترده لم تجبر علیه و ان کانت امه، کان الزمها ذالک جائزاً. (نک. ابن براج، ۱۴۰۴، ۲: ۲۶۱) این فقیه نبیل در صفحه ۲۶۲ همین منبع، مطلب جالبی می‌نویسد: "و الذی اظن، انه لیس للمرأة مادامت فی حباله، ان تمتنع من ارضاع ولدها منه بلا عوض، و له اجبارها علیه اذا کان متعارفاً و لم یکن علیها ضرر، لانه من شؤون المعاشرة و ایجاد العائله و وجوب طاعه الزوج و قد جعل الله تعالى رزق الولد فی ثدی امه کما ورد فی الخبر و بناء التزویج غالباً علیه، و قوله تعالى والوالدات یرضعن اولادهن حولین کاملین، و لم اجد فی النصوص المعتبره ما یدل علی خلافه لکنّه خلاف المعروف بین الاصحاب و الله العالم. ایشان به نوعی وجوب بر مادر قائل است، اما نه از بابی که مد نظر نویسندگی این مقاله است، یعنی ایشان حکم وجوب را با درخواست شوهر از زن و آن هم از باب اطاعت شوهر اعلام می‌کند؛ حال آن که به نظر می‌رسد، با دلایل گذشته و آینده ای که ذکر می‌شود، وجوب ارضاع یک حکم مطلق و آن هم به صورت اولیه بر مادر باشد. از این روست که قاضی ابن براج در ادامه می‌نویسد: پدر می‌تواند شیرخوار را از مادری که درخواست اجرت بیشتر (و لو اندک) می‌کند بگیرد و به یک مرضعه‌ی دیگر تسلیم کند هرچند مادر به این امر راضی نباشد. اما چنانکه می‌گوییم نباید پدر جلوی انجام واجب الهی مادر را گرفته و به مادر و کودک آن همه آسیب‌هایی که ذکر شد وارد کند. شاید اگر اهمیت حیاتی بودن شیر مادر که در سایه علم و تجربه ثابت شده و نیز برای پیشگیری از این همه مرگ و میر و بیماری‌های خطرناک آن زمان منقّح شده بود، فتاوی علماء به اقتضای تنقیح موضوع، چیز دیگری بود.

ابن حمزه طوسی سید ابوالمکارم ابوزهره هم، فقط اهمیت مادر و افضلیّت شیر او را نسبت به دیگران ذکر می‌کند و حکم به وجوب شیر دادن مادر به فرزند خود را نمی‌دهد (نک طوسی، ۱۴۰۸: ۳۱۵؛ ۱۴۱۷: ۳۸۷) در هیچ یک از آثار شیخ الطائفه (شیخ طوسی) وجوب ارضاع از سوی مادر به چشم نمی‌خورد، بلکه ایشان هم به افضلیّت شیر مادر برای فرزند و احقیّت او برای شیر دادن فرزندش می‌پردازد، در عین حال کمتر از ۲۱ ماه شیر دادن را جور و ستم به شیرخوار تلقی می‌کند (نک طوسی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۴۵ تا ۴۷)

شیخ علی بن محمد بن قومی و ابن ادریس حلی و یحیی بن سعید حلی هم، ضمن اینکه شیر دادن مادر را به شیرخوار خود واجب نمی‌دانند، در عین حال کمتر از ۲۱ ماه شیر دادن مادر را ستم بر طفل می‌دانند (نک ابن ادریس، ۱۴۱۱، ۲: ۴۷۱ و ۴۷۲ و حلی ۱۴۰۵: ۴۵۹ و سبزواری، بی تا: ۵۱۰) این در حالی است که به نظر نویسند، حداقل این آیه با صرف نظر از برخی روایات، با صراحت و قاطعیت وجوب لزوم شیردهی مادر به شیرخوارش را می‌رساند زیرا:

۱. شروع خطاب آیه به مادران و آن هم با یک جمله‌ی خبری در قالب انشاء، که به قول اصولیان، تاکید بر الزام و مؤدای آن است، اگر نگوییم امر و نهی به صیغه، دال بر نص به الزام فعل و ترک می باشد. جمله خبری در قالب امر و یا نهی، الزام را صریح و منصوص می گرداند. آخوند خراسانی در این خصوص می نویسد: "هل الجمل الخبریه التی تستعمل فی مقام الطلب و البعث مثل یقتسل و بتوضاً و یعید، ظاهره فی الوجوب او لا؟ الظاهر الاول بل یکون اظهر من الصیغه... بل بداعی البعث بنحو آكد، حیث انه بوقوع مطلوبه فی مقام طلبه اظهاراً بانه لا یرضی الا بوقوعه فیکون آكد فی البعث من الصیغه".

چنان که ملاحظه گردید مرحوم آخوند با ذکر دو "بل" ترقی، صراحت الزام را می فهمند. (آخوند خراسانی، بی تا: ۷۰ و ۷۱) و اینکه جمله خبری در مقام و سیاق انشاء مفید تاکید بیشتر از جمله انشایی است مختار ما به عنوان نویسنده این مقاله می باشد که سالهاست در سطح عالی و دکتری مشغول به تدریس و تحقیق هستیم. چرا که شارع، گو اینکه جز به وقوع متنجز مفاد جمله خبریه بلحاظ اهمیت کاربردی آن خشنود نمیگردد.

از باب وحدت سیاق، اگر نگوییم وحدت سیاق، خود دلیل است، حداقل قرینه است که ارضاع نیز بر مادر واجب باشد، زیرا بدون شک و هیچ اختلافی، نفقه زن و فرزندان علی القاعده به عهده‌ی زوج و پدر خانواده است؛ همینطور با فوت پدر بر عهده وارثین است که از ترکه‌ی متوفی، نفقه‌ی مادر و طفل شیرخوار هزینه شود. از این روست که خداوند می فرماید: "و علی المولود له رزقهن و کسوتهن بالمعروف... و علی الوارث مثل ذالک." مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی می نویسد: "و علی الوارث (ای) و علی الوارث المولود له، بعد موته مثل ذالک(ای) مثل ما کان یجب علی المولود له" (فیض کاشانی، ۱۴۲۵، ۱: ۲۶۲) لفظ "علی" همانند حدیث مشهور نبوی "علی الید ما اخذت حتی تؤدیه" معنای حرفی داشته اما وضع اسمی دارد. یعنی بر پدر و هم‌ینطور وارثین وی نفقه مادر و شیرخوار نیازمند واجب است. (نک، محقق اردبیلی، بی تا: ۵۴۰)

۲. بر اساس مفاد قاعده‌ی مشهور "لاضرر"، با احراز ضررهای سهمگین بر شیرخوار حتی مادر و نیز بر سلامت و اقتصاد خانواده و در نهایت اجتماع، آیا باز هم مادر می تواند بدون هیچ عذر شرعی و عقلی، شیر دادن را ترک کند؟! به نظر می رسد قاعده "لاضرر" هم مسقط تکلیف به منطوق و هم مثبت تکلیف به مفهوم باشد. وقتی در قرآن با عنایت و حکمت، از باب مفاعله ماده ضرر استفاده شده، می رساند که وقتی مادر به شیرخوار، شیر نمی دهد ضمن اینکه به طفل ضرر می زند، خود سود نمی برد، یعنی چنان نیست که مثل برخی ضررها، خود ضار سود ببرد. ابن اثیر در ذیل قاعده "لاضرر" می نویسد: یا یضرّ الرجل اخاه فینقصه شیئاً من حقه و الضرر فعال من الضّرر: ای لا یجایزه علی اضراره بادخال الضرر علیه و (هو ایضاً) ان تضرّه من غیر ان تتفع به (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ۳: ۸۱) از این معنا معلوم می شود که تقیص در حق افراد (در اینجا کم شیر دادن طفل) ضرری است که مورد نهی واقع شده و چون احکام اقتضایی (وجوب و حرمت) متقابل هستند، لذا به دلالت التزامی بین به معنای اعم، حکم وجوب استفاده می شود. شیخ اعظم با قاطعیت می نویسد: "انّ الشارع لم یشرّع حکماً یلزم منه ضرر علی احد، تکلیفیاً کان او وضعیاً" (انصاری، ۱۴۲۸، ۲: ۴۶۰). این تصور موهوم و باطلی است که گمان رود مادری به فرزند خود شیر ندهد ژست و ترکیب بدنی وی بهم نمی خورد، بلکه ضرر و ریسک و خطر بالایی متوجه مادر هم می شود. می دانیم دفع ضرر و جلب منفعت به حکم مسلّم عقلی واجب و لازم است.

۳. معطل گذاشتن یک عضو سازنده ی شیر پاک و بهداشتی به عنوان یک کارخانه اعجاب انگیز و از سوی دیگر نیاز حیاتی آیا کفران نعمت نیست؟!

۴. آیا بند ۲ اصل ۲۱ قانون اساسی و ماده ۱۱۸۶ و ۱۱۷۲ قانون مدنی، که به زیبایی حضانت طفل را (بویژه در دوران شیرخوارگی) هم حق و هم تکلیف والدین می داند و آنها را موظف به اقامه این امر می نماید، مفید لزوم نیست؟ آیا فراز این آیه ی شریفه (با تفسیرهای بسیار لطیف و زیبا) که می فرمایند: و لا تضار والدها و لا مولود له بولده " مؤید بندهای ۳ و ۴ و ۵ این مقاله نیست؟ برای توضیح بیشتر در این خصوص (نک طبرسی، ۱۴۰۶، ۱-۲: ۵۸۶ و کاشانی، ۱۴۲۵، ۱: ۲۶۰-۲۶۳ و ثقفی تهرانی، بی تا، ۱: ۲۹۴)

فخر المحققین و ابن فهد حلی هم عباراتی مشابه با عبارات فقهای پیشین ذکر کردند آلا اینکه با تعجب و تاسف باید گفت بنا به آنچه در برخی کتب فقهی مندرج است، چنانچه شیر دهنده ای، غیر از مادر با اختلاف یک درهم کمتر راضی به شیر دادن طفل باشد، پدر می تواند با صلاحدید خود طفل را از مادر گرفته و تسلیم مرضعه اجنبی کند. (نک فخر المحققین، ۱۳۸۹، ۳: ۲۶۲ و ابن فهد حلی، ۱۴۱۳، ۳: ۴۲۴)

شهید ثانی (ره) اصل اولیه را بر عدم وجوب ارضاع بر مادر می داند مگر اینکه خلاف آن ثابت شود، یعنی به صورت ثانوی و استثنائی شیر دادن بر او واجب شود؛ این البته چیزی است که به فرضیه ما، در وجوب به صورت یک قضیه موجب جزئیة نزدیک است، اما مدعای نگارنده این است که به حکم اولیه شیر دادن مادر با آن همه اهمیتی که از شما بیرون است واجب می گردد. اما برعکس به طور استثنائی و ثانوی می تواند وجوب برداشته شود. ایشان چنین می فرمایند: عدم وجوب ارضاع الولد علی الام مشروط بوجود الاب او وجود للولد و وجود مرضعه سواها و قدرته علی دفع الاجره اليها او تبرعه و آلا وجب علیها.... "در ادامه می نویسد: "و لأصالة عدم الوجوب" (شهید ثانی، ۱۳۶۵، ۸: ۴۱۲). در پاسخ می گوئیم علی القاعده وقتی ما یک اصل لفظی (جمله خبری آکد از جمله ی انشایه) داریم نوبت به اصل عملی عدم لاصاله عدم الوجوب) نمی رسد و استدلال ایشان بر اینکه مادر را نمی توان بر اساس حدیث "لا تجبر والحر علی رضاع الولد و تجبر ام الولد" اجبار کرد، در جایی می تواند باشد که یا شیر مادر نارسا است و یا اینکه شیر او آلوده به بیماری های جسمی و یا روحی مورد تایید پزشکان روانپزشکان باشد، یا خود مادر بر اثر ضعف و ناتوانی جسمی قادر به شیر دادن نیست، نه در شرایط طبیعی.

صاحب جواهر می نویسد: "لا یجب علی الام ارضاع الولد و در ادامه در تفسیر متن شرایع می نویسد: "بل الظاهر عدم تقیید نحو المتن بغير اللباء - و هو اول ما یحلب مطلقاً او الی ثلاثه ایام لوجوب ارضاعه اياه، کما افتی به الفاضل و الشهید - لعدم الدلیل علی وجوبه، بل ظاهر الادله خلافه. و لو سلم فهو من حیث الضرر لا من حیث کونها امّا. (نجفی، ۱۴۲۲، ۳: ۵۱-۵۲) جای شگفتی است که مرحوم محقق حلی عدم وجوب ارضاع مادر را مطلقاً بیان می کند، مع ذالک در ادامه می نویسد: و یجوز و القصار علی احد و عشرین شهراً و لا یجوز و نقصه عن ذالک و لو نقص کان جوراً. و شارح فاضل، سید صادق شیرازی ذیل آخر عبارت فوق در پا ورقی می نویسد: و لو نقص کان جوراً ای حراماً. حال اگر واجب و حرام دو حکم متقابل، آن هم از نوع تقابل سلب و ایجاب است، که به نظر نگارنده چنین است، پس اگر ترک مدت شیردهی مذکور جور و حرام است، چرا شیر دادن در آن مدت، واجب نباشد؟! (محقق حلی، بی تا، ۱-۲: ۵۶۶، و بی تا، ۳: ۵۱-۵۲) صاحب جواهر در عبارت خاطر نشان کرد که اگر هم، آغوز به طفل شیرخوار از سوی ام

واجب باشد، از باب قاعده "لاضرر" است، اگر چنین باشد چرا ۲۱ ماه بلکه حداقل ۶ ماه اول شیرخوارگی که به اجماع پزشکان تنها غذای طفل شیر مادر است و تغذیه به غیر آن ضررهای هنگفتی دارد واجب نباشد؟! اینکه اگر شیر دادن شیرخوار بر مادر واجب باشد پس با جواز اجرت گرفتن چگونه سازگار می شود؟! در پاسخ می گوئیم جز در غیر واجبات عبادی عینیه تعیینی، مثل نماز و روزه، اخذ اجرت بر واجبات توصیلی، فی الجمله ممنوع نیست، مثل نجات غریق و رساندن مجروح به بیمارستان و همینطور اجرت وصی نسبت به اعمالی که برای موصی علیهم از باب تکلیف وجوبی انجام می دهد. (امامی، ۱۳۷۰، ۳: ۱۴۹ و شهید ثانی، ۱۳۶۵، ۲: ۶۲) فاضل مقداد در ذیل آیهی ارضاع چنین می نویسد: انّ الوالدات ینبغی لهن ان یرضعن اولادهن لانّ هذه الجملة خبر فی معنى الامر تقدیره لیرضعن اولادهن اذ لا جائز ان یکون علی الخبریه و الا لزم الکذب، فانّه قد یرضعن ازید و انقص، و لیس الامر للوجوب لاصاله البراء بل لمطلق الرجحان الشامل له و للندب (فاضل مقداد، بی تا، ۲: ۲۳۱) در ادامه ذکر می کند: "...و روی اصحابنا انّ ما نقص عن احد و عشرين فهو جور علی الصبی". دو اشکال عمده بر این دیدگاه می توان وارد کرد:

۱. تبادر ذهنی از استعمال صیغه امر اعم از ماده و صیغه، وجوب و لزوم است؛ وقتی جمله خبری در معنای امر استعمال شود با تأکیدی که در مؤدای آن است، اظهر، بلکه نص در لزوم می گردد چنان که خود ایشان نیز در عبارت پیشین متذکر گردید.

صاحب معالم می فرماید: "صیغه إفعال و ما فی معناها (از جمله جملات خبری در مقام انشاء) حقیقه فی الوجوب فقط بحسب اللغة علی الاقوی وفاقاً لجمهور الاصولیین". (عاملی، بی تا، ۱: ۹۷) یعنی صیغه امر و جملات خبری در مقام انشاء، نص در وجوب و الزام است. ایشان برای اثبات این منظور در ادامه ی گفتار خود چند دلیل نقلی، عقلی و عرفی ذکر می کند.

۲. وقتی دلیل لفظی منصوص، آن هم آیهی قرآن با تأکید جمله خبری داریم، نوبت به ندب از یک سو و نوبت به اِعمال اصل عملی برائت از سوی دیگر، نمی رسد، زیرا طبق قاعده معروف مشهور "الاصل دلیل حیث لا دلیل له" می باشد. چگونه شیر دادن را واجب ندانیم و اصل برائت را اِعمال کنیم، در حالی که در پایان آیه ارضاع دو تهدید جدی برای ضمانت اجرایی آن آمده است:

الف: واتقوا الله

ب: وعلموا انّ الله بما تعملون بصیر

محمی الدین الدرویش چه زیبا بیان می کند که: "جمله إتقوا الله" من الفعل و الفاعل و مفعول به، مستأنفه مسوقه للمبالغه فی المحافظة علی ما شرع فی امر الاطفال و المرضع و عدم التفريط بحقوقهم" (الدرویش، ۱۴۲۸، ۳۰۵ و نیز نک فیض کاشانی، ۱۴۲۵، ۱: ۲۶۳). از مفاد منظوقی، اعم از مطابقی و تضمنی و نیز دلالت التزامی آیه شریفه ی "ولا تضارّ والده بولدها و لا مولود له بولدها" (بقره: ۲۳۳) چگونه می توان گذشت؟! بالاخره اگر شیرخواران در تغذیه خود دچار بی اعتنائی و ستم واقع شوند، آثار مالی، جسمی و روانی آن اولاً دامن فرزندان و ثانیاً دامن والدین را خواهد گرفت و می بینیم که در قرآن در آیه فوق بطور معجزه آسا از ماده ی ضرر باب مفاعله (لاتضار) استفاده شده است. به نظر نویسنده جار و مجرور "لمن اراد" متعلق به کاملین، از باب قرب و سازگار شدن معنی می باشد و چون کاملین به عنوان صفت و مشتق است صلاحیت وابسته نمودن جار و مجرور را هم از نظر معنی و هم از قاعده اقربیت به خود،

دارد ثمره‌ی این از باب تعدد دال و مدلول این است که رضاعت ۲۱ ماه و به طور متیقن ۶ ماه به عزیمت واجب و مازاد آن تا ۲۴ ماه، مندوب باشد. از این رو، بیان فیض کاشانی که می‌فرماید: "لا تضارّ والده زوجها بولدها(ای) بسبب ولدها بان ارضاعه تعنتاً او غیظاً علی ابیه و سیما بعد الفها الولد". (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ۱: ۲۶۱) حداقل به دلالت التزامی، مؤید وجوب شیر دادن مادر به شیرخوار می‌باشد.

اگر احتمال برود که چون مادر برای شیر دادن، اخذ اجرت می‌کند پس ارضاع برای او مباح بوده و واجب نیست، در پاسخ چنان که پیشتر از این نیز گذشت، می‌گوییم چنین ملازمه‌ای به صورت یک قضیه کلیه (اعم از موجه و سالبه) نیست، بلکه در عناوینی چون وصایت که حتی واجب عینی تعیینی اما توصلی است، اخذ اجرت جایز است (انصاری، ۱۴۲۲، ۲: ۱۳۶). بلکه بالاتر، در ذیل عنوان جهاد که یک عنوان تعبدی است، می‌دانیم که، رزمندگان از غنایم جنگ، بهره‌مند شده و سهم می‌برند. شیخ طوسی ذیل عنوان تقسیم الغنیمه بعد اخراج خمسها می‌نویسد: "اصناف الذین يستحقون الغنیمه: الغزاه و هم الذین ارصدوا انفسهم للجهاد فهؤلاء، لهم من الغنیمه، الاربعه اخماس (شیخ طوسی، ۱۴۲۴، ۵: ۶۶) و چنان که گذشت وصایت عهدی، چون به حکم خدا بر وصی واجب می‌شود، و از طرفی کار هر انسان محترم است، مستحق اجرت است و می‌تواند اجرت درخواست و اخذ کند. (نک به، امامی، ۱۳۷۰، ۳: ۱۴۹ و شهید ثانی، ۱۳۶۵، ۲: ۶۲). این در حالی است که مرحوم شیخ در خصوص جهاد می‌نویسد: "الجهاد فريضه من فرائض الاسلام و ركن من ارکانه" بنابراین منعی نیست که در عین حال که امری و کاری بر انسان فرض باشد، اجرت و سهم مالی هم به او تعلق گرفت (همان، ۲: ۱۶۷). آیا این همه منافع چشمگیر بلکه حیاتی غیرقابل اغماض برای فعل ارضاع و این همه مضار کوتاه مدت و بلند مدت ترک فعل، بر روی تن و روان کودک و مادر در سبب حکمی که وجوب باشد کافی نیست؟! و نیز آیا با این همه اهمیتی که در منطق و مفهوم آیات هفتگانه و روایات موجود بود و همینطور آیا با معطل گذاشتن کارخانه پر از اسرار و شگفتی تولید شیر در وجود مادر، حجت برای الزام تمام نیست؟! اگر صرف رجحان و اباحه باشد جوابگوی این همه لطمات و صدمات جسمی و روانی طفل بی دفاع با کیست؟! البته همه این پرسش‌ها که در آخر ذکر نمودیم، از باب استفهام تقریری است نه استفهام حقیقی، چرا که به طور مستند و مدلل به قرآن، روایات و یافته‌های علمی لزوم شیردهی مادر به نوزاد شیرخوار را ثابت نمودیم. این به عنوان یک رسالت علمی بر دوش نویسنده بود که بر جامعه مادران و نوزادان به جهت اهمیت ضروری موضوع در عصر حاضر، تقدیم گردید.

۳- نتیجه‌گیری

از مجموع آنچه ذکر گردید، یعنی:

۱. گزیده‌ای از یافته‌های حیاتی و اسرارآمیز تجربی شیر مادر، اعم از منافع استفاده و مضارّی شمار ترک مندرج در

منابع پزشکی

۲. تأثیرات سازنده‌ی شیر دادن بر جسم و روان مادر به عنوان منبع مقوی و مغذی شیرخوار.

۳. آثار مثبت بر اقتصاد خانواده و در نهایت جامعه.

۴. چند تاکید و هشدار پی در پی مندرج در آیه ارضاع.

۵. اعمال قاعده‌ی "لاضرر" از باب اینکه غیر از مفاد آیه‌ی ارضاع چند روایت وارد شده که ترک شیر دادن مادر به فرزند ستمی ناروا به فرزند است.

۶. آمار بالای مندرج در متن مقاله از بیماری های مادر و کودک شیرخوار، و نیز آمار مرگ و میر تکان دهنده‌ی کودکان که از شیر حیات بخش مادر تغذیه نکرده‌اند.

به نظر نویسنده، حجت اینگونه تمام می شود که به حکم اولیه، شیر دادن مادر به طفل شیرخوار، در شش ماه نخست که تنها شیر مادر تغذیه‌ی کودک است و حتی به مدت ۲۱ ماه بر مادر واجب باشد مگر به عنوان ثانوی استثنائی خلاف آن ثابت شود. به اتفاق پزشکان و لسان برخی روایات (علاوه بر تاکیدهای آیه ۲۳۳ بقره) شیر ندادن طفل شیرخوار از سوی مادر، جز در شرایط استثنائی و غیرعادی، جفا و ستم تلقی گردیده و جایز نیست.

بالاخره فرزندی که از شیر مادر، ناکام بماند، بدون شک بر تمام سیستم های دفاعی و دماغی او کم و بیش اثر منفی بعضاً جبران ناپذیر می گذرد، و در نوع شدید آن عجز و مرگ تدریجی را به دنبال دارد. عزم جهانی در قالب بهداشت جهانی و این همه هزینه کرد سمینارها و اطلاع رسانی ها، دال برای این امر حیاتی و سرنوشت ساز است. شروع آیه با جمله ی اسمیه به جای جمله فعلیه، تاکید تاکید دیگری بر اهمیت امر ارضاع، و نیز حساسیت در بیان دو سال تمام، حاکی است تنبّه دادن بر زیر ساز بودن آن در سلامت دوران نوجوانی، جوانی و سالمندی است.

منابع

قرآن

آخوند خراسانی. محمد کاظم (بی تا). کفایه الاصول. مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث : قم.
ابن اثیر. علی بن محمد (۱۳۶۷) النهاية فی غریب الحديث والأثر. موسسه اسماعیلیان: قم.
ابن براج، عبدالعزیز (۱۴۰۶ق)، المذهب، جامع المدرسین، قم.
ابن منظور. محمد بن مکرم (۱۴۲۳). لسان العرب. دارالحديث: قاهره.
امامی. سید حسن (۱۳۷۰). حقوق مدنی. کتابفروشی اسلامیة: تهران.
انصاری، مرتضی (۱۴۲۸). فرائد الأصول (رسائل). لجنة تحقیق تراث الشيخ الأعظم، چاپ هشتم. مجمع الفکر الإسلامی: قم.

انصاری، مرتضی. (۱۴۲۲)المکاسب. موسسه النشر الاسلامی: قم.
برکاتی، سید محمد و همکاران.(۱۳۹۵). راهنمای مادران برای تغذیه با شیر مادر.نشر ماندگار: قم.
ثقفی تهرانی. میرزا محمد(بی تا). روان جاوید. انتشارات برهان: تهران.
جبعی عاملی. زین الدین. (۱۳۶۵). الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیة. مکتب الاعلام الاسلامی: قم.
جهانگیر. منصور(۱۳۷۸) مجموعه قوانین با آخرین اصلاحات. نشر دیدار:تهران.
حلبی. أبو الصلاح(۱۴۰۳) الکافی فی الفقه. مکتبة أمير المؤمنين: اصفهان.
حلبی، ابن زهره (۱۴۱۷) غنیة النزوع إلى علمی الأصول والفروع، ط اولی ، مؤسسه امام صادق، قم.
حلی. ابن ادریس (۱۴۱۱). السرائر، موسسه النشر الاسلامی: قم.
حلی. ابن فهد(۱۴۱۳). المذهب البارع. جامع المدرسین: قم.

- حلی. فخرالمحققین (١٣٨٩). ایضاح الفوائد. الحاج محمد کوشانپور
- حلی. یحیی بن سعید (١٤٠٥). الجامع للشرائع. مؤسسه سید الشهداء: قم.
- درویش. محیی الدین (١٤٢٨). إعراب القرآن و بیانه. ط الثاني. مطبعة سلیمان زاده: بیروت.
- سبزواری. شیخ علی بن محمد بن القمی (بی تا). جامع الخلاف والوفاق. تحقیق شیخ حسین الحسینی البیرجندی: بی جا.
- طبرسی. شیخ أبی علی الفضل (١٤٠٦). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة: بیروت.
- طوسی. ابن حمزه (١٤٠٨). الوسيلة إلى نیل الفضيله. تحقیق محمد الحسون. ط اولی. مکتب السید المرعشی: قم.
- طوسی، محمد بن الحسن (١٤٢٤). المعجم الفقهي، کتب الشیخ الطوسی، ط اولی. مؤسسة دائرة معارف الفقه الإسلامي: قم.
- عاملی. حسن بن زین الدین. (بی تا). معالم الدین وملاذ المجتهدین، المحقق: السید منذر الحکیم. مؤسسة الفقه للطباعة والنشر: بی جا
- فیض کاشانی. محسن (١٤١٥/١٤٢٥). تفسیر الصافی. چاپ سوم. مکتبة الصدر: تهران.
- مجلسی. محمد تقی (١٤٠٣ق). بحار الانوار. مؤسسة الوفاء: بیروت.
- محقق اردبیلی. احمد بن محمد (بی تا). زبدة البیان فی الاحکام القرآن. تحقیق محمد باقر البهودی. مکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار جعفریه.
- محقق حلی. جعفر بن الحسن (بی تا). المختصر المنافع فی فقه الامامیه. دار الكتاب العربی: مصر.
- مصطفی. ابراهیم. همکاران. (بی تا). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. استقلال: تهران.
- مصطفی. ابراهیم. همکاران. (بی تا). معجم الوسیط. دار الدعوة: قاهره.
- مفید. محمد بن محمد (١٤١٠). المقنعه. مؤسسه النشر الاسلامی: قم.
- مفید. محمد بن محمد (بی تا). احکام النساء. نشر المؤتمر العالمی لألفية الشیخ مفید.
- مقداد، فاضل. (بی تا). کنز العرفان فی فقه القرآن. با تحقیق محمد باقر بهبودی. مکتبه الاعلام الإسلامی: تهران.
- نجفی. محمد حسن (١٤٢٢). جواهر الکلام. مؤسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامی: قم.
- Gynecologists. (2021). Breastfeeding Challenges: ACOG Committee Opinion No. 820. Obstetrics & Gynecology, 137(2), e42–e53. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000004253>
- Lawrence, R. A., & Lawrence, R. M. (2016). "Breastfeeding: A guide for the medical profession" (8th ed.). Elsevier.
- World Health Organization. (2009). Acceptable Medical Reasons for Use of Breast-Milk Substitutes. Geneva: World Health Organization. WHO/NMH/NHD/09.01; WHO/FCH/CAH/09.01.